

**КНИГА – СКАРБНИЦЯ НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ: ЇЇ ЗНАЧЕННЯ І
ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ
A BOOK AS A TREASURE ROOM OF EDUCATIONAL TEXTS: ITS
MEANING AND HOW IT IMPACTS THE DEVELOPMENT OF A
STUDENT'S PERSONALITY**

*Гурлева Т. С., кандидат психологічних наук, старший науковий
співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(Orcid ID 0000-0002-6518-5216)*

*Hurlyeva T. S., Ph.D. in psychology, senior researcher, G.S. Kostyuk Institut of
Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(Orcid ID 0000-0002-6518-5216)*

***Анотація.** Автор акцентує увагу на особливостях навчального тексту, що впливає на особистісне становлення учнів. Проаналізовано психологічні умови розвивального впливу на особистість через навчальний текст. Підкреслено значення «живої», паперової навчальної книжки, шкільного підручника, казки у вирішенні виховних, розвивальних та навчальних завдань, мотивації учнів до саморозвитку.*

***Ключові слова:** навчальний текст; спілкування і навчання через текст; розвивальний вплив; «жива» книжка; казка; особистісний розвиток; учень, вчитель.*

***Summary.** The author emphasizes the features of educational texts which impact the self-actualization of students. The psychological conditions of textbook texts enhancing the development of students' personalities have been analyzed. The work highlights the significance of a "living", paperback, a school textbook as well as a fairy-tale as tools to solving disciplinary, developmental, and educational tasks and motivating students to engage in personal development.*

***Keywords:** educational texts; communication and education via text; stimulating influence; "living" book; fairy-tale; personal-development; student, teacher.*

Актуальність дослідження. Життя сучасної людини неможливе без животворного впливу книги. Художня, пригодницька, історична та ін. література є одним із активних чинників суспільного виховання, формування основ самоідентифікації та самосвідомості. Без навчальної літератури – підручників, посібників, довідників тощо як інструментів навчання і виховання неможливий повноцінний розвиток особистості учня.

З читання, як самостійної діяльності дитини у світі книг, починається її самоосвіта, самопізнання, самовиховання, формування високих художніх смаків, розвиток духовних сил, справжніх ідеалів. Саме читання книги навчає людину співпереживанню, розумінню інших людей та їхніх почуттів. Це вияв культури окремого громадянина і цілого народу, від розвитку якої залежить як майбутнє країни, її розвиток, так в розвій кожної особистості, яка долучається сама і передає у спадок традицію любові до книги. Втім, останнє десятиліття характеризується відчутним спадом інтересу населення, особливо дітей і молоді, до книги взагалі і передусім – до «живої», паперової книжки.

Приміром, у кінці 2019 року більшість українців (57 %) зовсім не читали книжок. Такі дані оприлюднили після опитування компанії Research & Branding Group. Як виявилось, до числа осіб, які більш-менш регулярно читають книжки, зараховують себе 43 % респондентів (1805 опитаних зі всієї України, за винятком окупованих Росією територій). З них жінки частіше читають книжки, ніж чоловіки (47 % в порівнянні з 38 %), традиційно більше читає книги молодь у віці від 18 до 30 років, а також люди з вищою освітою [8].

Книги, як концентрована мудрість, нині програють в суперечці за першість сучасним пристроям і соціальним медіа. А паперова книжка взагалі потерпає зараз від незаслуженої неувagi і навіть забуття. Психологи та педагоги усе частіше підкреслюють необхідність докладати зусилля до того, щоб дедалі більше людей різного віку, а особливо діти і молодь на власному досвіді переконались у важливості присутності книги в їхньому житті.

Мета дослідження – висвітлити теоретичні основи і практичне значення книги у навчанні і вихованні учнів, проаналізувати особливості навчальних текстів паперової книги, окреслити перспективи використання різних видів навчальної книги у розвитку особистості в сучасному суспільстві.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Фіксуючи вищезначену тенденцію зниження присутності книги у житті сучасної людини, слід наголосити, що цій проблемі недостатня увага приділяється державою та громадянським суспільством, зокрема не враховуються і такі важливі особливості читання саме паперової книжки, на яких варто акцентувати увагу [2]:

- читати книгу можна в будь-який зручний час;
- читання не потребує якихось спеціальних пристосувань, устаткування, окрім самої книжки;
- читання не передбачає обов'язкову присутність психотерапевта, психолога, педагога;
- відсутність елементів показного напучування чи неприродності в щирих рядках письменників викликає довіру та прийняття у читача книги;

Книги впливають на людину поволі, цей вплив є ненав'язливим і непомітним на перший погляд. Але кожен може озирнутись на своє життя і придивившись, помітити присутність тих чи інших «послань» зі сторінок книг та слідування ним. Перечитуючи улюблену книгу, людина отримує задоволення від художнього слова, а також від переживань власних спогадів про попереднє читання твору. Це дає можливість подивитись на себе і свою життєву історію і побачити рух по висхідній у розумінні подій та ситуацій, життєвого досвіду, збагачення переживань. Книги викликають у людини або такі ж почуття і асоціації, які відчувала колись, або вони трансформуються, показуючи більшу глибину та наповнення смислами. Перечитування книжок має ефект ще й завдяки тому, що відкриваються можливості віднайти відповіді на життєво важливі питання, отримати непрямі орієнтири і поради. Часто-густо людина звертається до книги через багато років, коли якась життєва

ситуація пробуджує в пам'яті аналогічну ситуацію, спонукає з'ясувати, яким саме чином вирішувалася ця проблема героями колись читаної книги.

Психологічна наука сьогодні має спрямувати зусилля на пошук способів залучення дітей до читання паперової книжки. Адже справжня, не електронна, книжка – казка, допомагає сучасній дитині засинати, справлятися зі страхами, вчитися розрізняти добро і зло, формує індивідуальну картину світу на основі казкових сюжетів і образів. Прочитана вголос батьками, у ролях із інтонацією, казка чи фантастична історія допомагає дитині відчувати ставлення дорослого до героя чи події, зрозуміти їх почуття, приєднатися і розділити настрій, співчуття тощо. А прочитана самотійно книга стає другом (який може гріти своєю присутністю, перебуваючи на столику, чи навіть під подушкою), аби справитися з тривогою, продумати свої стосунки з однолітками, навчитися протистояти складнощам життя.

Серед плюсів «живого» читання зазначимо наступні:

– підтримка зв'язку між минулим і сьогоденням у плані культури, способів пізнання і відображення світу. Торкаючись палітурки, розглядаючи шрифт, візерунок букв, дитина наче поринає у «ті часи»;

– гарний друк, кольорові змістовні ілюстрації виховують і підтримують художній, естетичний смак, здатність до сприйняття прекрасного і завершеного, чого майже немає у віртуальній книзі;

– дитина, підліток може зупинити читання, прикрити книгу, погладити обгортку, бережно покласти на столик чи під подушку, що виявляє емоційне ставлення як до твору, так і до її носія – паперової книги. Книга – це друг, за словами В. Гюго : «Книги – це друзі, безпристрасні, але вірні»;

– читання книги супроводжується спілкуванням з дорослими і дітьми, книга стає посередником між старшими і молодшими в обміні досвідом, що є корисним і розвиваючим як для дітей, так і для тих, з ким вони спілкуються;

– читання книги не впливає безпосередньо на погіршення зору у дітей (загострення відхилень у дорослих), бо передбачає інтуїтивне корегування

відстані від очей до книги, окрім того, людина контролює рівень освітлення сторінки, аби очі не втомлювались, що не викликає невротичних станів;

– у ході читання живої книги людина гортає сторінки, що, по-перше, відіграє роль паузи у читанні (певний відпочинок, переключення), по-друге, виступає як фізична вправа, що позитивно впливає на пальці руки, м'язи очей, природне зволоження роговиці;

– «предметне спілкування», якого не може замінити електронне, віртуальне, онлайн-спілкування.

Натомість сучасна людина зустрілась з надлишком інформації і водночас з втратою інтересу до читання книжок. За умов стрімкого розвитку інтернет-технологій частіше відбувається робота з текстом за принципом «копі-пасти» (копіювати і вставляти), коли людина не аналізує інформацію, не узагальнює і прогнозує, а ніби складає її в якусь шухляду для майбутнього оперативного використання. Втім саме «зустріч» з книгою, свідома мислительна активність особистості, може гарантувати розвивальний вплив прочитаного на розвиток особистості учня.

Читання як діяльність. Феномен читання у психології розглядається як пізнавальна діяльність людини, основа самоосвіти і саморозвитку особистості (С. Рубінштейн, Н. Чепелева та ін.). У роботах А. Брудного, Л. Виготського, І. Зимньої, А. Лурії, О. Нікіфорової та ін. розглядаються питання сприймання та розуміння тексту. Процес розуміння, писав Г. Костюк, набуває особливої складності там, де людина стає перед потребою зрозуміти нові для неї об'єкти, розкрити смисл якого-небудь тексту і т. д. У таких випадках розуміння набуває більш чи менш розгорненого характеру, завдяки чому стає можливим простежити перехід від "стану нерозуміння", з якого розпочинається цей процес, до розуміння і охарактеризування особливостей цього процесу [3].

Самий процес читання потребує мобілізації всіх сил учня. Читання вимагає активної мислительної діяльності: чим активніша вона, тим краще засвоюється нове слово і швидше входить у власну мовну практику читача (І. Синиця). Особливе значення надається мовчазному читанню, адже воно

сприяє розвитку самоконтролю: читаючи текст, учень може сконцентрувати увагу на осмисленні змісту прочитаного (О. Скрипченко). Складна мислительна діяльність допомагає учневі виявити багатство смислового та ідейного змісту тексту, без чого читання не може бути повноцінним, бо має не тільки технічну мету – навчання грамоти, не тільки освітню мету – розширення кола уявлень і знань, а й виховну – створення ставлення людини до речей, людей, подій, до себе. «Почуття нового, здатність захоплюватись ним – одна з найважливіших психологічних умов виявлення й розвитку творчих сил молодшої людини, її нахилів до творчої діяльності. Воно сприяє формуванню пізнавальних та інших інтересів, набуванню нових знань, прагненню ставити нові питання, розв'язувати їх по-новому, оригінально» [1].

Роль читання у самопізнанні. Важливо, що, пізнаючи зовнішній світ, а школяр робить дальші кроки в пізнанні себе самого, у розвитку самосвідомості. Об'єктами самопізнання стають окремі частини тіла, дії, мовні акти, вчинки, переживання й особисті якості. Складовим моментом самопізнання, прагнення до самовдосконалення, самовиховання є самоспостереження. Воно допомагає учням глибше розуміти внутрішній світ, психологію поведінки інших людей, завдяки цьому краще пізнавати самих себе, свої психічні властивості [1]. Знаходячи можливість занурюватися в себе, у свої переживання, юна істота відкриває цілий світ нових емоцій, красу природи, звуки музики. У 12-14 років центральним і специфічним новоутворенням самосвідомості вважається почуття дорослості, з яким пов'язане прагнення до самостійності, незалежності. У 14-15 років людина починає сприймати і осмислювати власні емоції уже не як похідні від зовнішніх подій, а як стан власного «Я». Головне психологічне надбання ранньої юності – це відкриття свого внутрішнього світу, «відкриття Я». Підкреслюється прагнення підлітків до спілкування, причому вибіркового, а також потребу в потаємності (Д. Ельконін, Т. Драгунова, І. Кон). Потребу в конфіденційності можна задовольнити і в читанні, коли учень залишається сам-на-сам з книгою.

Читання – це творчий процес, в якому людина співвідносить свій особистий досвід, свої індивідуальні особливості, інтереси, цінності зі змістом книги. Саме у цьому випадку книга стає частиною внутрішнього світу читача, сприяючи збагаченню його досвіду, а отже й особистісного розвитку. Читання є одним із провідних каналів самостійного набуття знань, важливим чинником інтелектуального розвитку особистості, центральною ланкою самоосвітньої діяльності (Н. Чепелева, Л. Яковенко). Читання впливає на формування особистості, воно є багатюще джерело пізнання життя, через книгу розвивається усвідомлення учнем своїх почуттів і розуміння їх виявлення. Наголошується на пріоритеті духовних, творчих і емоційно-ціннісних завдань освіти (Г. Волошина). В. Сухомлинський, високо оцінюючи роль книги у житті людини, зауважував: «Людина, для якої книжка вже в дитинстві стала такою необхідною, як скрипка для музиканта, як пензель для художника, ніколи не відчує себе обділеною, збіднілою і спустошеною» [5, с. 77].

Розвивальне читання – не є лише, наприклад, художня література, історичні твори (причому художню літературу широко використовують на уроках історії). Людина по крихтині може збирати уявлення про себе, відкривати свою унікальність, формувати цілісність свого «Я», розвивати здібності, читаючи також сучасну навчальну і наукову літературу з фізики і математики, географії і природознавства, в процесі ознайомлення з довідковою літературою, різними словниковими текстами тощо. Адже в кожній книжці, у кожному підручнику знайдеться шпаринка для переживання різноманітних емоцій, відчуття насолоди від відкриття нового, або відрази від негідного і неприйняттого, що дає простір для підвищення і зміцнення самооцінки, розвитку творчої уяви, думок про успішне вирішення життєвої ситуації, про майбутнє, зародження мрії і т.д. Читання допомагає утвердитись читачеві у власних цінностях, додає впевненості у своїй правоті, доцільності намічених пріоритетів, направляє на саморозвиток і самовдосконалення. Читаючи наодинці, у повній тиші або вголос, людина долучається до роздумів і почуттів інших людей, збагачуючись когнітивно й емоційно, вона зберігає

свою індивідуальну особливість, повсякчас відкриваючи і вдосконалюючи себе, свій внутрішній світ.

Казка як засіб навчання і виховання. Формуванню світоглядних основ, моралі, вихованню позитивних літературних смаків, розумінню людських стосунків, міцному й глибокому усвідомленню учнями матеріалу з різних предметів сприяє казка. В початковій школі вона здатна виконати, вважає О. Петрушкевич, не лише виховні, а й розвивальні та навчальні завдання. За правильної організації процесу роботи над казкою в учнів істотно покращується мислення, увага, пам'ять, мовленнєвий розвиток тощо [6].

Використання дидактичної казки на уроці, зокрема англійської мови, має кілька переваг: завдяки сильному емоційному впливу дитина легко запам'ятовує інформацію; казка допомагає створити ситуацію успіху; дитина відчуває задоволення від вивчення іноземної мови, і цим самим підвищується самомотивація до навчання; казка допомагає пізнавати світ і розвивати уяву, важливу для кожної людини — не лише для представників творчих професій; як правило, у казці висловлюється певна повчальна ідея, тому виховання відбувається ненав'язливо; діалоги забезпечують необхідне повторення лексичного матеріалу, що полегшує поповнення словникового запасу учнів. Введення нової лексики відбувається мимохіть, без попередньої словникової роботи, — діти здогадуються про значення незнайомих слів з контексту або з опорою на зображення, якими вчитель супроводжує сприймання казки. Дидактичні казки можна застосовувати на різних етапах уроку: під час опанування нового матеріалу, його закріплення, узагальнення і систематизації знань [4].

Казки можуть бути народні, авторські, психокорекційні, психотерапевтичні, дидактичні [4; 6; 7 та ін.]. Через казку учні усвідомлюють власні національні корені, приналежність до свого народу, його звичаїв і культури. У цьому жанрі втілено думки, надії, сподівання, естетичні ідеали українців. Окрім моральних якостей казка дає широкі можливості для розвитку: мовлення; мислення; творчого мислення; фантазії, уяви; здібності

до глибокого образного мислення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків; емпатії та вмінню слухати; навчає можливим формам поведінки (Ш. Бюлер, О. Вовчик-Блакитна, Л. Виготський, Н. Дорошенко, О. Запорожець, О. Музичук, О. Скрипник та ін.).

Казка є могутнім засобом виховання дітей, бо допомагає розвинути в дитині чуйність, доброту, зробити емоційно-моральний розвиток контрольованим і цілеспрямованим. Для дитини це – і вигадка, й особлива реальність світу почуттів, переживань, можливостей, яка в доступній формі знайомить із добром і злом, життям і небуттям, любов'ю і ненавистю, гнівом і співчуттям, підступністю й вірністю, ницістю і шляхетністю. Уроки, які дає нам казка, завжди актуальні. Дітей вона вчить моральності й людяності, а дорослим нагадує про те, що процес розказування, як і сам зміст, впливають на малечу, її стосунки з іншими людьми та навколишнім світом. Л. Виготський вважав: «Казка для дитини – її філософія, її наука, її мистецтво», а «розумній казці належить оздоровлююче і цілюще значення в емоційному житті дитини» (Педагогическая психология. Сказка. 1926).

Зв'язок казки і гри. Вчені вбачають безумовний глибокий зв'язок між казками та дитячими іграми, тож кожна казка – це ще й фабула гри. Спочатку дитина з насолодою слухає казку, згодом сама прагне прочитати її: так народжується читацький інтерес, саме читання стає грою. Читаючи або слухаючи казку, дитина насолоджується образами і рухами, програє відтінки почуттів, запам'ятовує моделі поведінки героїв і надалі сама використовує їх у своєму житті, почуваючись вільною у виборі прихильності, в мірі засудження чи, навпаки, визнання того чи іншого персонажу. У процесі читання (або слухання) казки дитина відчує і запам'ятає, що добро перемагає зло, і буде прагнути стати схожою на головних – добрих, справедливий, чесних, сміливих – героїв. Діти глибоко переймаються сюжетом, співчують героям казки, у них виникає готовність допомогти, захистити, зростає моральна, духовна енергія, яка проявиться й у реальному житті, а саме – усмішкою, дитячими обіймами, проявами турботи. Потрібно,

наголошує О. Вовчик-Блакитна, лише створити відповідні умови для втілення добрих дитячих намірів і почуттів. Адже з кожною казкою ми, дорослі, робимо ширшим поле прояву дитячої любові, прихильності, чуйності не лише в уяві, але й у реальних стосунках [2].

Філософ Дарія сказав: «Хороша та казка, де є дорослі думки». Тому старшим доречно оповідати малечі й власні казки або маленькі повчальні історії, в які можна вкласти свій особливий смисл, аби передати дітям особистий досвід і мудрість, розвинути важливі риси, познайомити з родинними цінностями, а також прагненнями, культурою, традиціями свого народу. Емоційний досвід, який при цьому отримує малюк, цілком реальний, бо дитина ототожнює себе з головним героєм, переживаючи разом із ним усі пригоди.

Завдяки цьому казки можна використовувати ще й для того, щоб навчити дитину справлятися зі стресом, спілкуватися з навколишнім світом, освоювати різні соціальні ролі, уявляючи себе за незнайомих обставин, із чужими людьми. Та казки можуть стати в пригоді й дорослим, які теж подеколи потребують злету почуттів, уяви, роздумів.

Учитель як натхненник читання. На сучасному етапі успіх інноваційних змін залежить від учителя, його творчого потенціалу, готовності до безперервної самоосвіти, здібності до гнучкого соціально-педагогічного мислення, гуманістичної спрямованості особистості. «Творчий учитель, – зазначав В. Сухомлинський, – не той, хто відповідно освічений, добре знає свій предмет. Цього мало. Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в духовний світ людини, яке ніколи не припиняється». Це – розуміння дитинства, прийняття дитячого в учневі і в самому собі, здатність до гри, яка розвиває і дорослого також, його творчі здібності. До якостей творчого педагога, які дозволяють виявити та розвинути творчий потенціал учня, належать: педагогічний такт, здатність до співчуття, творча уява, артистизм, уміння формулювати несподівані питання, створення проблемної ситуації, педагогічна спостережливість. А оптимальними умовами для

розвитку творчої особистості учня є створення діалогічного педагогічного середовища, яке сприяє активній взаємодії на рівні «педагог – учень», що розвиває інтелект і творчість. На думку В. Сухомлинського, творчість є «суттю життя в світі знань і краси», а творча діяльність учня – це стимул розвитку пізнання. «Творчість, – є щаблем самостійного мислення, на якому дитина пізнає радість власної думки, переживає моральну гідність творця [цит. за 5, с.29-32]. Сучасний вчитель може допомогти учневі засвоювати те цінне, креативне, розвивальне, збагачувальне, що є в книгах, шкільних підручниках з різних предметів, у науково-розважальній літературі, критично ставитися до здобутих знань, обдумувати їх наодинці чи обмірковувати з кимось, формувати в собі здатність творчо змінювати і вибірково втілювати в життя все те, що школяр отримує від читання. Важливо, щоб спожита інформація була дозована, відповідала віковим особливостям учнів, з дотриманням індивідуального та диференційованого підходу. Педагог має вчити учнів творчо працювати над навчальним текстом, уміти виділяти головне, відкривати ідею і смисли прочитаного, співставляти його зі власним життєвим досвідом, своїми цінностями і тим, на чому акцентує увагу вчитель.

Висновки. У статті розглянуто роль і значення навчальної книги, читання у становленні особистості сучасного учня. Розвивальний вплив на особистість здійснюється через текст, який є основою будь-якої навчальної книги. Підкреслено значення «живої», паперової навчальної книжки, шкільного підручника, казки у вирішенні виховних, розвивальних та навчальних завдань, мотивації учнів до саморозвитку. Психологічними умовами позитивного ставлення школярів до навчальної книги є шанобливе ставлення до неї учителя, гуманістична спрямованість його особистості, творчі здібності, педагогічна майстерність, здатність до діалогічного спілкування з учнями.

Перспективи наукових пошуків полягають у дослідженні психологічних умов заохочення і залучення школярів до читання паперової

книжки для забезпечення здорової конкуренції, продуктивного співіснування з сучасними електронними текстами.

Література

1. Вікова психологія / за ред. дійсного члена АПН СРСР Г. С. Костюка. Видавництво «Радянська школа» КИГВ. 1976. 440 с.

2. Вовчик-Блакитна О.О., Гурлева Т.С. Читання книги як складова життєдіяльності людини. *Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі* : матеріали міжнародн. наук.-практ. конф. (м. Київ, Україна, 3–4 квітня 2020 р.). 2020. С. 152–155. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720303/> (дата звернення 12 січня 2021)

3. Костюк Г. С. Проблеми психології мислення. URL: <https://pidru4niki.com/15100827/psihologiya/mislennya> (дата звернення 17 січня 2021)

4. Парфан О. Казка: навчання, виховання, мотивування. Дидактичні казки на уроках англійської мови. «Учитель початкової школи», 2020, № 5-6. С. 13–14. URL: file:///C:/Users/2106~1/AppData/Local/Temp/UPSh_2020-6_p13.pdf (дата звернення 17 січня 2021).

5. Педагогічна спадщина Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: посібник / за заг.ред. А.Л. Черній. Рівне: Волинь. обереги, 2019. 280 с.

6. Петрушкевич О. Казка як інструмент педагога. <https://osvitanova.com.ua/posts/1800-kazka-iak-instrument-pedahoha> (дата звернення 11 січня 2021).

7. Секрет дидактичної “універсальної” казки : методичні рекомендації з казкотерапії / уклад. І. В. Отверченко. Миколаїв : ОБЮ, 2017 (Виховання дорослих та дітей казкою). <https://www.slideshare.net/unbib/ss-83327085> (дата звернення 25 січня 2021).

8. Скільки українців читали книги у 2019 році. https://radiotrek.rv.ua/news/skilky_ukrainsiv_chytaly_knygy_u_2019_rotsi_244511.html (дата звернення 25 січня 2021).